

15. Дёмин, Д. А. Управление качеством в литейном производстве: технологические аспекты в выборе оптимальных стратегий технического перевооружения [Текст] / Д. А. Дёмин // Вестник НТУ "ХПИ". Серия: Новые решения в современных технологиях. – 2014. – № 7 (1050). – С. 42–52.

*Рекомендовано до публікації д-р техн. наук, професор Хорошилов О. М.
Дата надходження рукопису 27.02.2017*

Орендарчук Юлия Владимировна, кафедра литейного производства, Национальный технический университет «Харьковский политехнический институт», ул. Кирпичева, 2, г. Харьков, Украина, 61002

Дымко Егор Павлович, заместитель начальника, Эксплуатационно-технический отдел, Национальный технический университет «Харьковский политехнический институт», ул. Кирпичева, 2, г. Харьков, Украина, 61002

Мариненко Дмитрий Витальевич, кафедра литейного производства, Национальный технический университет «Харьковский политехнический институт», ул. Кирпичева, 2, г. Харьков, Украина, 61002
E-mail: litvo11@kpi.kharkov.ua

Борисенко Сергей Владимирович, кафедра литейного производства, Национальный технический университет «Харьковский политехнический институт», ул. Кирпичева, 2, г. Харьков, Украина, 61002

Лоек Ирина Олеговна, кафедра литейного производства, Национальный технический университет «Харьковский политехнический институт», ул. Кирпичева, 2, г. Харьков, Украина, 61002

Ананьин Владислав Сергеевич, кафедра литейного производства, Национальный технический университет «Харьковский политехнический институт», ул. Кирпичева, 2, г. Харьков, Украина, 61002

УДК 663.1.047

DOI: 10.15587/2313-8416.2017.98978

РОЗРОБКА МАТЕМАТИЧНОЇ МОДЕЛІ ПРОЦЕСУ ЗАМОРОЖУВАННЯ КЛІТИННОЇ СУСПЕНЗІЇ

© **І. А. Буртна, Ж. І. Остапенко, Л. І. Ружинська**

В роботі розглядається математичне моделювання процесу заморожування клітинної суспензії перед сублімаційним сушінням. Вплив умов проведення технологічної операції заморожування можна оцінити розподіленням температур мікробної суспензії в процесі заморожування.

Математична модель дозволяє визначити розподіл температур при заморожуванні, а також швидкість заморожування в залежності від властивостей середовища, що заморожується, умов відведення теплової енергії та геометрії області, в якій протікає процес

Ключові слова: клітинна суспензія, мікробна маса, математичне моделювання, сублімаційне сушіння, температура, швидкість заморожування

1. Вступ

В біотехнологічних та фармацевтичних виробництвах для зневоднення мікробної маси використовують сублімаційне сушіння. Сублімаційне сушіння, як технологічний процес, складається з декількох операцій, важливішими з яких є операції заморожування мікробної суспензії та її висушування при низьких температурах в умовах вакууму. Якість готового продукту визначається кількістю життєздатних клітин мікроорганізмів на одиницю маси або об'єму, кінцевою вологістю, біоактивністю, тощо, і залежить від способу, температури, швидкості заморожування, та умов проведення сублімаційного сушіння. Найбільш важливим питанням при виборі технологічного обладнання та температур для проведення процесів заморожування клітинних суспензій перед сублімаційним сушінням є швидкість заморожування, або швидкість переміщення границі розділу рідкої та мерзлої фази суспензії. Швидкість

заморожування впливає на ріст кристалів льоду, які при певних умовах, можуть руйнувати клітини. Для визначення розподілу температур в клітинній суспензії в процесі заморожування та швидкості переміщення границі розділу рідкої і мерзлої фази в залежності від умов проведення процесу та властивостей суспензії необхідно розробити математичну модель процесу заморожування.

2. Літературний огляд

Математична модель процесу заморожування клітинної суспензії перед сублімаційним сушінням найбільш відповідає процесу заморожування вологого ґрунту або спокійної води у водоймі [1, 2]. Математична модель складається з диференціальних рівнянь нестационарної теплопровідності для мерзлого та талого шарів початкових умов, граничних умов першого роду на зовнішніх границях та граничних умов четвертого роду на рухомій границі розділу шарів. Границя розді-

лу шарів (фаз) змінює своє положення у часі, тому задача математичного моделювання процесу заморожування клітинної суспензії перед сублімаційним сушінням належить до класу задач Стефана. Постановка і розв'язання цієї задачі ускладнюються вибором температури фазового переходу при заморожуванні вологи в клітинній суспензії.

Температура заморожування вологи в клітинній суспензії залежить від виду зв'язку вологи з матеріалом [2–4]. Процес утворення льоду супроводжується фізичними, біофізичними та біохімічними явищами і впливає на структуру сухого каркасу клітинної маси. Заморожування клітинної суспензії супроводжується утворенням кристалів льоду, що можуть пошкоджувати і руйнувати клітини. Розміри кристалів льоду залежать від швидкості заморожування. Дрібні кристали утворюються при високих швидкостях, а великі при низьких. Досвід заморожування клітинної маси різного походження свідчить про те, що в першу чергу заморожується вільна волога в міжклітинному просторі, в якій розчинені мінеральні речовини. Заморожування води в розчині відбувається при температурах нижчих за криоскопічну температуру. Значення криоскопічної температури в процесі заморожування вільної води зменшується, внаслідок зростання концентрації розчинених речовин. Крім пошкодження клітин кристалами льоду часткова кристалізація води в клітинах збільшує концентрацію розчинених речовин в них. Концентрування електролітів діє на поліпептидні ланцюжки білка, що призводить до його денатурації та до порушення метаболізму внаслідок зростання різниці концентрації всередині і зовні клітини. Оцінити вплив негативних факторів при заморожуванні клітинної суспензії можливо при наявності інформації про розподіл температур та швидкості заморожування.

Разом з тим у літературі майже відсутні дані, щодо теоретичного або експериментального визна-

чення розподілу температур та швидкості заморожування клітинної суспензії в промислових або лабораторних умовах. Таким чином теоретичні дослідження процесу заморожування клітинної суспензії шляхом розробки математичної моделі є актуальним.

3. Мета та задачі дослідження

Мета дослідження – визначення розподілення температур та швидкості заморожування в клітинній суспензії в процесі заморожування перед сублімаційним сушінням.

Для досягнення мети були поставлені наступні задачі:

1. Аналіз особливостей процесу заморожування клітинної суспензії з метою формулювання умов однозначності.
2. Формулювання математичної моделі.
3. Розв'язання математичної моделі та аналіз результатів.

4. Аналіз процесу заморожування клітинної суспензії та побудова математичної моделі

Процес сублімаційного сушіння проводять розливаючи суспензію в флакони або лотки. Лотки мають прямокутну форму. Вони встановлюються на полицях камери, в якій відбувається заморожування або полицях сублімаційної сушарки, якщо процес заморожування і сублімації відбувається в одній камері.

Розглянемо процес заморожування мікробної суспензії в лотку прямокутної форми.

Лоток має розміри: висоту h_k , ширину b_k та довжину l_k , виготовлений з листового металу товщиною δ_k коефіцієнтом теплопровідності λ_k .

Лоток наповнений мікробною суспензією на висоті h_{cn} , встановлений на плиту товщиною δ_{nl} з отворами, (рис. 1). Плита виготовлена з матеріалу з коефіцієнтом теплопровідності λ_{nl} .

Розміщуємо систему координат як показано на рис. 2.

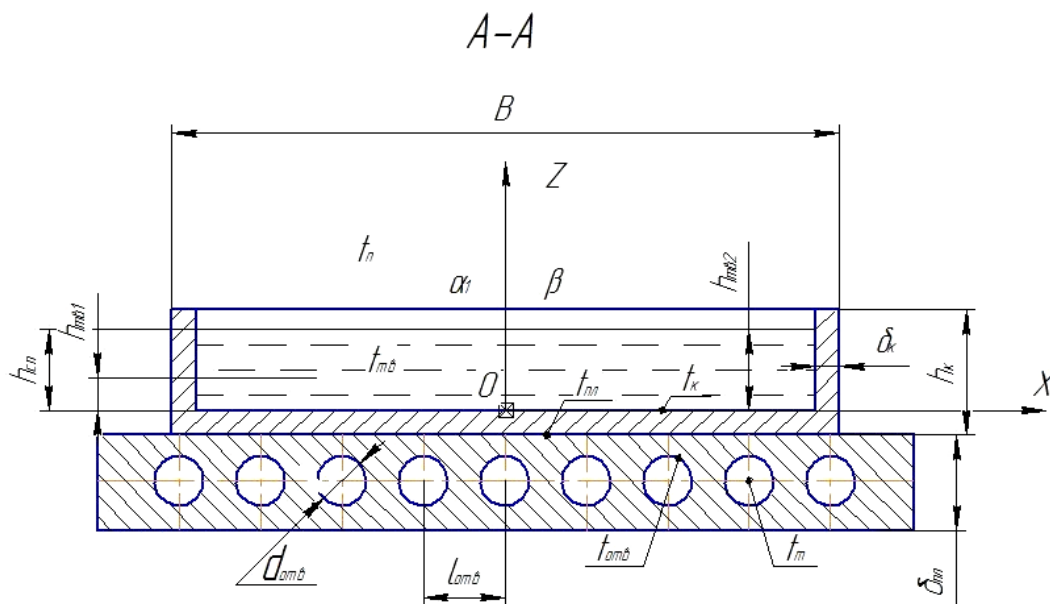

Рис. 1. Розрахункова схема заморожування клітинної суспензії

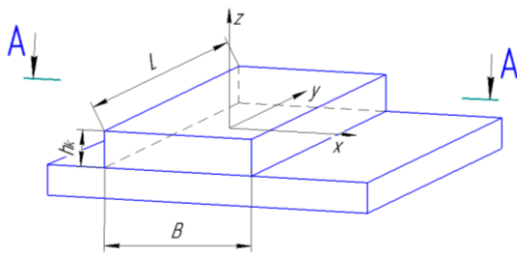

Рис. 2. Схема розміщення лотка на плиті

Оцінимо вплив вільної конвекції на процес переносу теплоти в суспензії.

За попередніми оцінками добуток критерія Прандтля на критерій Грасгофа для клітинної суспензії в лотку в процесі охолодження лежить в межах:

$$10^6 > Gr \cdot Pr > 10^3.$$

В цьому випадку вплив вільної конвекції на перенос теплоти можна оцінити коефіцієнтом ϵ_k , а коефіцієнт теплопровідності мікробної суспензії буде визначитися як $\lambda_p = \epsilon_k \cdot \lambda_{cn}$.

Враховуючи що плита і лоток виконані із матеріалу, що має високий коефіцієнт теплопровідності і при умові щільного контакту дна лотка і поверхні плити, можна прийняти припущення, що температура на внутрішній поверхні лотка, що контактує з суспензією, t_k , – постійна.

В отвори плити подається теплоносієм з середньою температурою t_m .

Тепловий потік від мікробної суспензії відводиться теплоносієм. Позначимо температуру на поверхні отворів t_{oms} , температуру на поверхні плити t_{nl} та температуру на поверхні лотка t_k . Тепловий потік, що передається до поверхні отворів від поверхні плити знаходимо з рівняння:

$$Q_T = K_{nl} \cdot (t_{nl} - t_{oms}), \quad (1)$$

де K_{nl} – приведений коефіцієнт тепло переносу для плити з отворами, Вт/К.

Цей коефіцієнт K_{nl} знаходиться з виразу [5]:

$$K_{nl} = \frac{2 \cdot \pi \cdot l_k \cdot \lambda_{nl}}{\ln \left[\frac{l_{oms}}{\pi \cdot r} \cdot sh \frac{\pi \cdot \delta_{nl}}{2 \cdot l_{oms}} \right]}. \quad (2)$$

Запишемо по аналогії з рівнянням (1) вирази для визначення теплових потоків від теплоносія і для стінки лотка:

$$Q = K_m (t_{oms} - t_m);$$

$$Q = K_k (t_k - t_{nl}), \quad (3)$$

де $K_k = \frac{\lambda_k}{\delta_k} F_{nl}$ – приведений коефіцієнт тепло переносу для стінки лотка, Вт/К;

$K_m = \alpha_m \cdot F_m$ – приведений коефіцієнт тепло переносу для теплоносія, Вт/К;

$F_m = \pi \cdot r^2 \cdot z_m$ – бокова поверхня отворів плити, z_m – число отворів в плиті, м².

Запишемо рівняння для визначення теплового потоку від теплоносія до внутрішньої поверхні лотка:

$$Q_m = K_{np} \cdot (t_k - t_m), \quad (4)$$

де

$$K_{np} = \frac{1}{\frac{1}{K_k} + \frac{1}{K_m} + \frac{1}{K_{nl}}}.$$

З цього рівняння знаходимо температуру на внутрішній поверхні лотка:

$$t_k = t_m + \frac{Q}{K_{np}}. \quad (5)$$

Вільна поверхня суспензію контактує з повітрям холодильної камери, після утворення на цій поверхні шару льоду теплообмін відбувається за законом Ньютона-Ріхмана.

Отже на границі $z = h_{cn}$, записуємо граничні умови третього роду:

$$\alpha_n (t - t_n) = \pm \lambda_m \frac{\partial t}{\partial n}. \quad (6)$$

В процесі охолодження частина суспензії переходить в твердий стан, положення границі, що розділяє суспензію в твердому стані і рідину, змінюється, крім того процес твердіння суспензії відбувається також з вільної поверхні.

Відведення теплової енергії від мікробної суспензії в лотку здійснюється через нижню стінку лотка та від вільної поверхні суспензії. До моменту утворення на вільній поверхні мікробної суспензії шару льоду теплова енергія в повітря відводиться за рахунок конвекції та з вологою, що випаровується. Загальна густина теплового потоку з вільної поверхні рідини визначається за формулою:

$$q_n = \alpha_n \cdot (t_p - t_n) + r_n \cdot \beta_n \cdot (\rho_{np} - \rho_n), \quad (7)$$

де α_n – коефіцієнт тепловіддачі з вільної поверхні мікробної суспензії, Вт/м²К; t_p – температура вільної поверхні мікробної суспензії, С°; t_n – температура повітря, С°; r_n – питома теплота пароутворення, Дж/кг; β_n – коефіцієнт масовіддачі, м/с; ρ_{np} та ρ_n – густина пари, що відповідає температурі насичення та густина пари в газовому середовищі відповідно, кг/м³.

Коефіцієнт тепловіддачі α_n з достатньою для інженерних розрахунків точністю визначають за формулами для конвекції від твердої поверхні [6]. Коефіцієнт масовіддачі знаходять за формулою [6]:

$$\beta_n = \frac{\alpha_n}{c_n \cdot \rho_n}. \quad (8)$$

В процесі охолодження та заморожування в мікробній суспензії утворюються три шари: 1 та 3 – шари мерзлої суспензії, 2 – шар рідкої суспензії. Координати шарів, позначимо $h_{me1}(\tau)$ та $h_{me2}(\tau)$, залежать від часу охолодження.

Позначимо фізичні властивості мерзлої мікробної суспензії λ_m, ρ_m, c_m , а фізичні властивості рідкої суспензії λ_p, ρ_p, c_p , тоді зміна температур в шарі рідкої мікробної суспензії описується рівнянням:

$$0 < z < h_{me1}(\tau) \text{ і } h_{me2}(\tau) < z < h_{cn}, \quad (9)$$

а в шарах мерзлої мікробної суспензії рівнянням:

$$h_{me1}(\tau) < z < h_{me2}(\tau). \quad (10)$$

На границях розділу шарів температури рідкої мікробної суспензії та мерзлої мікробної суспензії рівні і дорівнюють температурі замерзання.

Позначимо питомий тепловий потік, що відводиться на границі шарів в мерзлий шар q_m , питомий тепловий потік, що відводиться від рідкого шару q_p .

Запишемо вирази для визначення q_m і q_p (11):

$$\begin{aligned} q_m &= -\lambda_m \left(\frac{\partial t}{\partial z} \right) d\tau, \\ q_p &= -\lambda_p \left(\frac{\partial t}{\partial z} \right) d\tau. \end{aligned} \quad (11)$$

З рівняння теплового балансу кількість теплоти, що відводиться від границі розділу фаз в мерзлий шар дорівнює теплоті, що надходить з рідкого шару і теплоті фазового переходу q_ϕ . Теплота фазового переходу визначається з рівняння:

$$q_\phi = W \cdot r_{пл} \cdot \rho_m \cdot d_h, \quad (12)$$

де $r_{пл}$ – теплота плавлення, Дж/кг; d_h – переміщення границі розділу фаз за час dt , м.

У випадку замерзання чистих рідин $W=1$. Враховуючи, що клітини містять рідини більше 90 % приймаємо $W=0,9$ [2].

Запишемо рівняння нестационарної теплопровідності [7–9], що описують розподілення тем-

ператур в процесі заморожування мікробної суспензії:

– для мерзлої зони 1:

$$0 < z < h_{me1}(\tau)$$

$$\rho_m C_m \left(\frac{\partial t}{\partial \tau} \right) = \lambda_m \left(\frac{\partial^2 t}{\partial z^2} \right); \quad (13)$$

– для рідкої зони 2:

$$h_{me1}(\tau) < z < h_{me2}(\tau)$$

$$\rho_p C_p \left(\frac{\partial t}{\partial \tau} \right) = \lambda_p \left(\frac{\partial^2 t}{\partial z^2} \right); \quad (14)$$

– для мерзлої зони 3:

$$h_{me2}(\tau) < z < h_{cn}$$

$$\rho_m C_m \left(\frac{\partial t}{\partial \tau} \right) = \lambda_m \left(\frac{\partial^2 t}{\partial z^2} \right); \quad (15)$$

Граничні умови:

$$z = 0 \quad t = t_\kappa; \quad (16)$$

$$z = h_{me1}(\tau) \text{ та } z = h_{me2}, \quad t = t_{me}$$

$$\lambda_m \frac{\partial t}{\partial z} = \lambda_p \frac{\partial t}{\partial z} + q_\phi; \quad (17)$$

$$h = h_{cn}, \quad q_n = \lambda_p \frac{\partial t}{\partial z}. \quad (18)$$

Математична модель процесу складається з системи диференціальних рівнянь в частинних похідних [10], які відносяться до нелінійних задач Стефана, і описують перенос теплової енергії в рідкій і твердій (замороженій) фазах мікробної суспензії. Ці рівняння розв'язані методом кінцевих різниць.

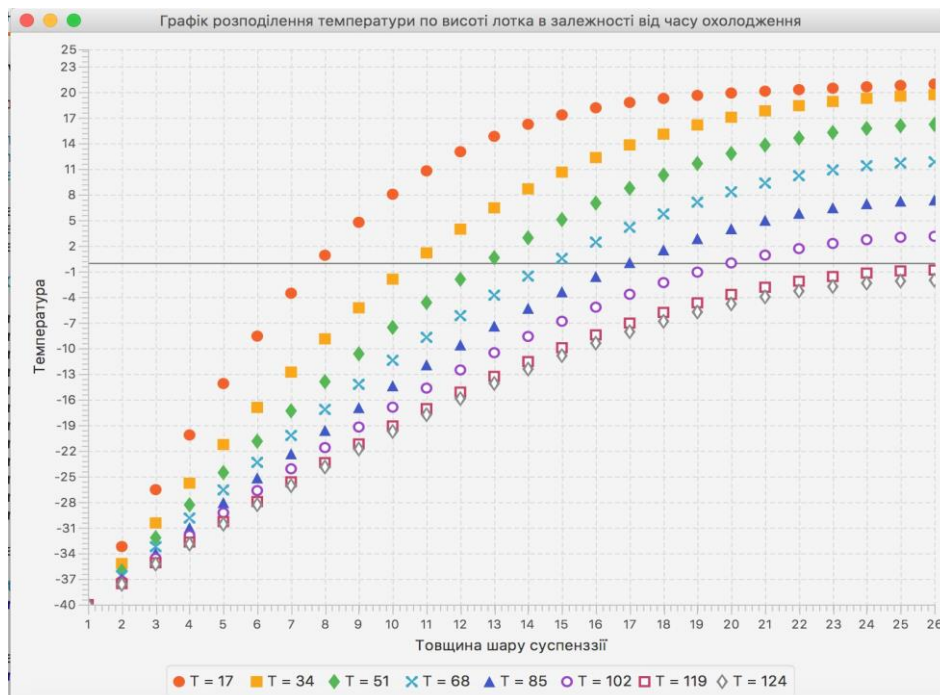

Рис. 3. Графік розподілення температур в мікробній суспензії в процесі охолодження

На рис. 3 показані результати числового розв'язання математичної моделі процесу заморожування мікробної суспензії, що дозволило визначити розподілення температури по висоті суспензії в залежності від часу охолодження. Приклад графіку цієї залежності представлений на рис. 3.

5. Результати досліджень та їх обговорення

В результаті теоретичних досліджень встановлено, що в процесі охолодження та заморожування в клітинній суспензії утворюються три шари: 1 та 3 – шари мерзлої суспензії, 2 – шар рідкої суспензії.

Математична модель процесу заморожування складається з трьох диференціальних рівнянь нестационарної теплопровідності та початкових і граничних умов, що описують розподіл температур в клітинній суспензії в початковий момент часу та перенос теплової енергії на границях шарів.

Математична модель процесу розв'язана методом кінцевих різниць. В результаті розв'язання отримані масиви значень температур по висоті су-

спензії в лотку при різних значеннях часу охолодження.

Координата границі мерзлого і рідкого шару клітинної суспензії відповідає температурі замерзання і може бути встановлена для кожного значення часу заморожування.

6. Висновки

1. Розроблена математична модель процесу заморожування клітинної суспензії.

2. Розв'язання математичної моделі процесу заморожування клітинної суспензії дозволяє визначити розподілення температури по висоті суспензії, швидкість просування границі розділу мерзлої і рідкої фази, час промерзання суспензії, що розлита у лотки, в залежності від умов проведення процесу охолодження і властивостей клітинної суспензії.

3. Результати розв'язку математичної моделі можуть використовуватися при аналізі роботи існуючого та проектуванні нового обладнання для сублімаційного сушіння клітинних суспензій та інших продуктів біотехнологічних виробництв.

Література

1. Карпов, А. М. Сушка продуктов микробиологического синтеза [Текст] / А. М. Карпов, А. А. Улумиев. – М.: Легкая и пищевая промышленность, 1982. – 216 с.
2. Богданов, С. Н. Теоретические основы хладотехники. Теплообмен [Текст] / С. Н. Богданов, Н. А. Бучко, Э. И. Гуйго и др.; ред. Э. И. Гуйго. – М.: Агропромиздат, 1986. – 320 с.
3. Гаврилов, В. П. Физико-химические свойства внутри и внеклеточных сред при низких температурах [Текст] / В. П. Гаврилов // Биофизика. – 1977. – Т. 22, № 3. – С. 544.
4. Андросов, В. В. Определение эвтектических температур сублимируемых материалов [Текст] / Т. В. Клюкина, Н. Г. Алексеев // Химия и химическая технология. – 1982. – Т. 5, № 9. – С. 1158–1159.
5. Уонг, Х. Основные формулы и данные по теплообмену для инженеров [Текст] / Х. Уонг. – М.: Атомиздат, 1979. – 216 с.
6. Кутателадзе, С. С. Теплопередача и гидродинамическое сопротивление [Текст] / С. С. Кутателадзе. – М.: Энергоиздат, 1990. – 367 с.
7. Кутателадзе, С. С. Основы теории теплообмена [Текст] / С. С. Кутателадзе. – М.: Атомиздат, 1979. – 415 с.
8. Теория теплообмена [Текст] / ред. А. И. Леонтьева. – М.: Высшая школа, 1979. – 495 с.
9. Лыков, А. В. Теория теплопроводности [Текст] / А. В. Лыков. – М.: Высшая школа, 1967. – 599 с.
10. Самарский, А. А. Теория разностных схем [Текст] / А. А. Самарский. – М.: Наука, 1977. – 656 с.

*Рекомендовано до публікації д-р техн. наук Мельник В. М.
Дата надходження рукопису 20.02.2017*

Буртна Інесса Анатоліївна, кандидат технічних наук, доцент, кафедра біотехніки та інженерії, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут ім. Ігоря Сікорського», пр. Перемоги, 37, м. Київ, Україна, 03056

Остапенко Жанна Ігорівна, кафедра біотехніки та інженерії, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут ім. Ігоря Сікорського», пр. Перемоги, 37, м. Київ, Україна, 03056
E-mail: zhanna.ost@gmail.com

Ружинська Людмила Іванівна, кандидат технічних наук, доцент, кафедра біотехніки та інженерії, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут ім. Ігоря Сікорського», пр. Перемоги, 37, м. Київ, Україна, 03056
E-mail: ruzhli@ukr.net